

Колдошев М.

**ӨСПҮРҮМ МАНАСТЫН ТУРМУШТУК ТҮШҮНҮК, КӨЗ КАРАШЫНЫН
ӨСҮҮСҮНҮН ЖАНА ЭРДИГИНИН КӨРҮНҮШТӨРҮ**

Колдошев М.

**ПРОЯВЛЕНИЯ РОСТА МИРОВОЗЗРЕНИЯ, ПОНЯТИЕ БЫТИЯ И СМЕЛОСТИ
МАНАСА В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ**

M. Koldoshev

**THE EXISTENCE OF THE GROWTH IDEOLOGY, THE CONCEPT OF EXISTENCE
AND THE COURAGE OF MANAS IN ADOLESCENCE**

УДК: 39:398.22:371:036

Бул макалада бала Манас атасы бай Жакып экөө Ошпурдан үйүнө кайткан кездеги калмактар менен кагылышуу окуясында Манастын балбандык, тайманбастык, намыскөйлүк, мекенчилдик, эрдик сапаттары каралып, талдоого алынат.

В данной статье проанализированы такие качества подростка-Манаса, как бойкость, бесстрашие, чувства собственного достоинства, храбрость и патриотизм, которые он проявил при столкновении с калмаками по возвращении от Ошпура домой со своим отцом Джакыпом.

In this article, the author analyzed such traits of character of Manas-teenager as bravery, flexibility, the self-dignity, patriotism; all these traits he showed when he came across with Kalmyk's on the waying to his native house with his father Jakup.

Бала Манас ата сөзүн кайтарбай, соңку учурда энесинин убайым чегип жүргөнүн туура түшүнүп, атасы экөө Ошпурдан келе жатышып, он чакты калмак Жакыптын жылкычысы Ыйманды жылкыларын, кулундарын кошо кууп, токмоктоп жаткандарын көрүшүп, буга айран-таң болушат. Аларга бай Жакып жетип барып эмне болуп кеткендигин сураганда, алар Жакыпка одурандап, октолуп жооп беришет жана жылкычысын ыйын, анын бети-башы кан болгонун көрүп, Манас таңыркап, малдын кимге тиешелүүлүгүн, калмактардын бу байкушту сабоо себебин атасынан сурайт.

Жакып “бул жылкылар меники”– деп баласына чынын айтып, калмактар жерин коруган турбайбы, мен алардын отоо жайыттары үчүн жылкылардан бөлүп берем, бирок, ошого да ыраазы болушпай, минтип кууганын карасаң деп айта салат. Ал аңгыча калмактар жарылдашып бай Жакыпты курчап алышат да, Жакыптын оозун аңдышып, андан осол сөз чыкты дегиче, аны урууга даяр турушат. Ал арада алардын Кортук деген башчысы Жакыпты сөгүп да жиберет. Кортуктун кемсинткен жаман сөзүн бала Манас анчалык аңгара бербей, “атаке, бул эмине?” деп сураганда, Жакып:

“Айланайын балам – деп,

Анын несин сурайсың,

Аябай азап тартууга

Азыр турат бабаң!”–деп,
Оозуна Жакып алганы,
Он калмактын бирөөсү
Озунуп келип Жакыпты
Оройго камчы салганы.
Башына камчы чабылды,
Тебетей чаңы кагылды.
Тегеректеп он калмак
Бай Жакыпка жабылды,— делет [1:58].

Жаш Манас атасынын аянычтуу абалын көрүп, уруууга камынып, укуруктун учун кармап, калмактардын соңунан качырып кирип, Кортукту кубалап келип, укурук менен анын как төбөсүнө согот. Кортук ошол жерден жантаслим болот. Анын калган тогуз жолдошу катуу коркушуп, шалдайып туруп калышат. Алар баланы кармап, үйгө алып барып кыйнайлык жана калмактын баш-аягын жыйнап, бай Жакыптын дүнүйөсүн түк койбой талап кетип калалык,- дешип, кармайлы деп, “карап турган Манаска, кайгайлашып жабылышат”. Калмак кармоого белсенгенде, Манастын укуругу колунда, “бир Кудай өзүң колдо – деп”, алар менен Манас карсылдаша кармаша кетип, Манас толукшуган кайраттуулугун, эрдигин көрсөтөт.

Манас менменсинген калмактын беш-алтоон жапырып кубалап, калмактын айылына жакын калганда, бул кагылышты токтотуу үчүн Жакып арачалап бакырып, баласынын өмүрүнө коркунуч келишин алдын ала сезип, айгай салат. Жакыптын үнүн угуп, баласы аттын оозун тартып токтойт жана артынан атакеси келип калат. Бай Жакып:- Айланайын каралдым, ойлонгун, азыр сага болушаар, сени корголоор, сенин таламыңды талашаар, кызырлуу кыргыз элиң, Түркүстан жайык жериң жок, буга кошумча бала Манастын жаштыгын, али жетиле электигин аяп, эскертип:

Балтыр этиң толо элек,

Балбан чагың боло элек.

Жүрөк этиң толо элек,

Жүткүнөр чагың боло элек, [1:59], ошондуктан, көзүңдү ач, өзүңдү токтот, учурда алды-артыңда сага күйөөр жок, калмактар, кытайлар мени, сени соо койбойт, “өлбөсөң өчүм аларсың, кетпесең кегим аларсың”, өзүңдүн кызуу кандуулугуңду

көрсөтүп, калмактын башчысын өлтүрүп, мени абдан жаман абалга койдун, ашыкча кейишке салдың, алардын жолдошторун да майып кылдың; жүрү, калмактарды көрөлү, алар каалаган болсо кунун берели да, алардын кегин, өч алуу шаабайын сууталы дейт. Анда Манас: “Эй, атаке, кун дегениң эмине?” – деп сурайт. Жакып: – Каза тапкан эр үчүн өлтүргөн тарап кун төлөөрүн, кун – деп, айыбына санап мал алаарын, алардын шартына көнбөгөн учурда, аз кыргызды талап-тоноорун жана экөөбүздү да соо койбостугун түшүндүрөт. Анда баласы атакесине, алгач калмак сизге катылбадыбы, балээни алар баштап жатпайбы, эми аларга кун бергенде, мени кудай урбайбы! Атаке, жылкыңдын эсебин уксам, саны кырк миң болуптур:

“Калмак өлүп калды – деп,
Кааласа алар малды” – деп,
Кайрат айтты Ыйманың, – деп [1:60]:
Калмакка кыргын саларда
Кайтарып мени тыйганың,
Ырасын айтсам сөзүм бул-
Ырысымды кыйганың! – дейт.

Мындан бала Манастын тайманбастыгы, баатырдык мүнөзү ачык көрүнөт. Анын үстүнө Манас атакесине, коркуп жүрүп бирөөдөн, жалынып жүрүп бирөөгө мал-мүлк жыйганда не, андан көрө:

Арбытып айыл жыйайын,
Аманат жанга бир өлүм,
Намыс үчүн кыйайын.
Короого коңшу жыйайын,
Корксо да жанга бир өлүм,

Арбак үчүн кыйайын, – дегенинен [1:60], бели ката электигине карабастан, ар-намысты туу тутарын, уюштуруучулук баалуу касиетин баамдоого болот. Андан ары Манас өзүнүн түпкү тегинин кимдигин атасы бай Жакыптан сурайт. Бул жагдайда анын ой, акыл-эс, аң-сезим, мекенчил сезимдеринин башаттары туура нукта өсүп-өнүп, жетилип келе жаткандыгы байкалат. Жакып өз ата-тегинин жөн-жайын, тарых-таржымалын таасын, дааналап айтып берет. Мунун өзүндө чоң таалим-тарбиялык өрнөк жатат деп ойлойбуз. Оо, балам, уругуң кыргыз-түрк деп баштап, чоң атаңдын аты Ногой, ал кезегинде кан болуп Кашкардан тартып көп жерлерди бийлеп турган, калмак-кытайга колдон намысты бербеген киши болгон, биздин элден оомат кеткен мезгил болду, Эсенкандын тушунда кытайлардын ичи тардыгын көрүп калдык. Эсенкандын элинен абдан мол кол келип, кыргын салып, “Кыргыз урук-түрк оолатынын” таш-талканын чыгарды, эзилдик, жаныбызды эсен-аман, соо коюусун тилеп Кудайга жалындык, кытайдын жоосунан кыйла жан Багдатты көздөй качты, ошентип, элибиз төгүлүп-чачылды, бабаңдын ичтеги арманын айта берсе аттын башындай! Бай деген бир агаң бар, ал Ополду жердеп калган; Орозду аттуу агаң бар, Алайды жердейт деп угам; Жакып деген өз агаң, жардылыктын, жокчулуктун айынан, көп тентип, азаптуу күндөрдү өткөрдүм; Үсөн аттуу агаңды көрүүдөн үмүтүм

үзүлдү, ал Кытайдын Дангир деген жерин жердейт шекилдүү жана анын Үсөн аты жоюлуп, ордуна Көзкаман койду деп уккан жайым бар; Көзкамандан жети уул бар жана алардын аттарын толук атап берет. Ногой деген бабаңдын эр Шыгай аттуу иниси бар, анын уулу Жапак, алыскы Жеркендин күн батышындагы Жамыра тоосунда мал багат, ошентип, атасынын арыз-мунга жык толгон, жүрөк сыздаткан арманын уккан эр Манас аябай майышып, кайышып толгонот. Ошол учурда, баягы, бөрү болгон кырк чилтенди эстейт жана “бел-белди карап элеңдеп”, талаага көзүн салып, аларды издеп, калмакты өлтүрүп, шайтандын ишин кылдым деп өкүнүп турган чакта кызыл байрак көтөргөн кырк киши көрүнөт; бөрүнүн колдоосун өтүнгөн кыргыздын байыртан келаткан ишеними жөнүндө Г.Т. Жамгырчиева: “...Орхон-Эне-Сай жазууларында кыргыз жана башка түрк элдери тарабынан тотем катарында урматталган жаныбар илбирс менен карышкыр жана башка жаныбарлар айтылат. Бөрү байыркы түрктөрдүн тотеми болгонун И. Бичурин белгилейт. Ал эми бул салттуу түшүнүк “Манас” эпосторунда да колдонулат. ... Манастын көк бөрү болуп кубулган кырк чилтенге жолугушу, анын батасын алып, дамамат колдоого ээ болуп жүрүшү өңдөнгөн мотивдер байыркы тотемдик ишенимдин эпостун жалпы мазмунуна, көркөмдүк деңгээлине, образдык системасына белгилүү таасир тийгизген”, – деп белгилейт [2:14-15]; Кыргыз тилинин сөздүгүндө: **тотем** – кээ бир элдерде уруу башчысы жана анын колдоочусу катарында диний сыйынуу предмети болгон айбан (кээ бир учурларда өсүмдүк ж.б.) [3:1203]; бала кубангандан каткырып күлгөндө, бай Жакып көзүн салып, атасына жооп айтканча, жабырлашып кырк чилтен балага келип калышып, бала менен амандашышат жана аларга бала Манас калмактар менен жолдо болгон окуяны айтат. Жаш бала, силер “Кудай!” дегин деп айткан болчуңар, мен азыр “Кудай болсоң колдо! – деп жалынып-жалбарып турам дегенде, чилтендер баланы алдыларына чакырып, кайгырбай, балам көзүңдү жумгун дешип, ал көзүң жумганда, анын кулагына курандан келме угулат. Бала алды-артын караса, анын көзү жеткен жердин баарында көпкөк темир кийинген көп аскер курчап тургандыгын, ал аскерлердин кашында агала сакалдуу, алтын таажылуу бирөө турганын жана Манастын көзү жумулуу, ошол чилтендерден кеп сурайт: “Көк темир кийген көп аскер, Бу кимдики? – деп, сурайт. Анда чилтен кеп айтат: -Бул аскерлер Кудайдын буйругу, кудурети менен сиздики, башыңа дөөлөт конгону ушул өлгөн калмактын баласы сага жолдош болот, сенин сөзүңдөн чыкпайт, ал:

Кармаарыңа кол болуп,
Казатка чыксаң жол болуп,
Көрөрүңө көз болуп,
Көкүрөгүңө эс болуп,
Жоголгон калмак карасы,
Кудаанын күчүн карачы,
Жоролшуп өзүңө,

Жолдош болот баласы,– делет [1:62], б.а. Алла-Тааланын кудурети, колдоосу менен өлгөн калмактын баласы Манастын болочокто эң жакын жолдошуна айланаары жөнүндө белги, аян берилип жатат. Жайнаган жылкы малыңды жайып айдап, калмактын айылына берип сал, андан соң Алла-Тааланын эмне буйругун көрөсүң дейт. Ошол замат алардан Манас сурап калат: – Алтын таажы башында, аскерлердин турган кашында, ал ким?– деп: Алар: – Азыр он беш жашта, анын агасы Бай деген, “жалпы түрктүн журтуна, жарыгы тиер ай!”– дешип, көзүңдү ач! – дешет. Манас көзүн ачса, атасынын үйүн көздөй качканын көрөт. Кырк чилтен көздөн кайып болот жана бала карыптыкты сезип, кайгыргандан көзүнөн жашы тыйылбайт. Ээн талаа, эрме чөлдө калып, жанында атасы жок. Манас жылкыларды калмакка айдап барып берүүнү чечип, Ыйман абасын жүргүн деп, экөө айдап жөнөшөт. Жылкычы Ыйман “Өлгөн калмак жерине, өчөшкөндөй барасын”, сен жаштык кылып жатасың, бир кордук көрүп калбайлы,– деп кооптонот жана Манас: “Коруган жери кайда?– деп, Коркпой ылдам айда!”– дейт [1:63].

Атасы бай Жакып: – Балам, бакырсам тилди укпайт, оюна келген кепти сүйлөп, оолуккан бойдон кетти; ажына, жиндер мойнуна минген го, болбосо анын жоругун кандай түшүнүүгө болот. “Байкуш болуп бүгүлүп, баласынан түңүлүп”, б.а. “ушундай баланын барынан жогу” дегендей байбичесине келип абдан даттанат. Баланын энеси Чыйырды күйөөсүнүн минтип энтелеп айтканына абдан наалып, Алла-Таала мага ушундай мээнеттүү бала берсе кантейин, баламдын караанын мага көргөзсөң боло, аны ээн талаага таштап салганың эмнеси? – деп, баласынын аман-соолугун ойлогондо эненин жаны таппай, чыйпыйы чыгат.

Чыйырды Камбарбоздун үйүрүнөн Бозтайлак атты кармап минген кезде, муну Жакып байкай калып, чыгып, “Минесиң кайда атты? – деп, чылбырдан кармаганда:

Чымырканып Чыйырды,
Чылбырын сууруп алганы:
“Байкуш болгон мен! – деди,
Баладан тойгон сен! – деди,
Өлүүбү-тирүү билбейсин,
Өчөшкөнсүп балага,
Баланы таштап талаага

Өзүңдөй жүрчү ким дейсиң?!” – деп [1:64], байбиче баланы издеп чыгат. Кордук көргөн калмактар үйлөрүнө барышканда, калмактар жагалалап буркурашып, жалпы баары чуркурашып, айгайлашып, айыл башчыны өлтүрүп, кыргыздар кордук, зордук көрсөтүштү, жанагы Жакып деген чалын колго тийсе өлтүрүп, малын тартып алалы, – дешип, калмактар бири-бирине кабар айтып, бат уюша башташат. Калмактардын уюшуп жатканын Саламаттын иниси Сарбан аңдап-билип, бай Жакыпка келип, мен түрк уругу болгон соң эч чыдабадым, эртең шашке-түш ченде, сизди калмактар чаап алуу-

га камынып жатышат,– дейт.

Кабарды уккан соң Жакып бай абалдын абдан оорлугун туура түшүнүп, “оңдурбас жумуш болуптур”, калмактар намыстанышып, баары жапырт даярданышкан турбайбы, өзүм баштап өлсөм мейли эле: – Мал-мүлкүмдү алса экен, Балам аман калса экен! – деп [1:65], Жараткандан тилеп, кейип, чукул коргонууга даярданууну белендеп, Акбалтага, Бердикеге кабар айтууну, Дамбылданы эстеп, Саламат менен Ошпурга салам айткын деп, казак-кыргыз бир тууган, “калмак камап жатканда”, кантип чыдап жатат үйүңдө?! Карабек казак бийине кабар сал:

Наймандан Жоро баатырга айт,

Шашкеге калбай ылдам кайт.

Коңурат Байбак карыга айт,

Айдаркан деген тың бала,

Как ошого тийип кайт!”– деп [1:65],

Сарбанды кабар айтууга чаптырат. Сарбан ары-бери чапкылап, баарынын сай-сөөгү сыздагыдай, жүлүңгө жеткидей кылып, ар-намысын ойготуп:

Түрк уругу барсыңбы,

Баарын дүңкүйүп жатып алдыңбы?!

Байгур уулу барсыңбы,

Баарын баш көтөрбөй калдыңбы?! – кабарлаганда, казак, кыргыз, кара түрк сапырылып: “Кыжылдаган ит калмак, Кайдан бизден өөдө!”– дешип, кармашка даяр тургандыгы айтылат.

Эми Чыйырдынын жөнүн билсек, анын көзүнүн жашы “көл” болуп, жылкыларга жакындаганда, баласы чыгып калып, энеке сага не болду, “ыйлагандай түрүң бар, эки көзүң шишипсиз, атамдын атын минипсиз”, “айтчы, энеке, сырынды, сиз бир немени билипсиз!” – деп, энесинин кейиштүү, сар-санаа чеккен, жүдөө абалын көрүп, чочугандай сураганда, Чыйырды бай Жакыптын үйгө кантип түнөрүп келгендигин, баласынан түнүлгөндүгүн, даттангандыгын айтып, “аның үчүн энекең, ашыгып келген тушу”– дейт [1:66]. Энеси баласынын амандыгына сүйүнүп, жүрү үйгө кетели дегенде, жылкычы Ыйман баланын эсине түшүп, кырга чыгып кыйкырып Ыйманды чакырып, өз жаныңдын амандыгын ойло, калмактар келип калышса, каалашса жылкыларды алышсын, жолдошторунду алып, бешөөң болуп алыңар, айдаган жылкыңар канча?–деп сураганда: Жылкычысы Ыйманы Манаска моюн бурганы: “Сегиз миң беш жүз жылкы”– деп, Санатын айтып турганы,– делет [1:66-67].

Андан ары “Жүр кетели, энеке”– деп жолго чыгышат. Алар жолдо келе жатышканда баягы өлгөн калмактын сөөгүн алууга жөнөшкөн жети калмак алардын жолунан чыгып калат. Бул катын эмне кылып жүрөт деп алар таңданышып, “Тарбын деген бир калмак” Манасты таанып калып, калган алтооно айтып билдирет. Мындай болгон соң, энеси экөөн кармап, айдап алып кетели: – Эми Көкө теңир бериптир, Көөп жүргөн баланы, – дешип, [1:67], бирөө төөдө калып, “Алтоо барды ат коюп, ат койсо да бат коюп”, балага жакын барганда, карыганда, көз катканда көргөн жалгыз эрмегим деп, байбиче зарлап

ыйлайт. “Кайгырбачы, энеке”, алтысы эмес, алтымыш келбейби,— дейт, баласы. Алтоонун бирөөсү Манастын атынын чылбырына колун сунганда: “Колунду сунба, капыр – деп, Кой, өлөсүң акыр! – деп, [1:67], Манас аттын чылбырын тартат жана муну көрүп энеси Чыйырды чыңырат. Калмак кайрадан кол салганда, эр Манас жаалданып анын далысынан кармап көтөрүп, катуу урат. Анысы да ошол замат өлгөнүн калган бешөө көрүшүп, балага катылууга даай алышпай качып жөнөшөт жана жоолашуудан калган беш калмак эки өлүктү төөгө артышып, бала Манастын күч-айбатына таңданышып, болгон окуяны айылына кажылдашып барып айтышат.

Энеси менен баласы үйүнө келгенде бай Жакып баласын көрүп бакырып, сени жоготуп, эс-акылымдан танып, сенден түңүлүп, кайгыда калган болчуумун, энең экөөң көргөндө көңүлүм жайланды, калмактар эми кандай каршы ишти баштаар экен деп, эсим чыгып, туш-тушка чаптырып, элге кабар айттырып, алардан коргонуунун аргасын издедим дейт. Ал арада байбичеси баласы менен жолдо келе жатышкандагы болгон окуяны айтканда, аны угуп, бай Жакып ачууланып, оңбогурлар мага кызыгып калышкан экен, “кыргыз дагы кыйла журт, кырылышып көрөйүн”, бешенеге жазганын көрөм, балам өлбөсө “өчүмдү кийин алар” деп, кайраттанат. Баласынын айбатын да атасы байкап турат:

Өлгөндү албайт эсине,

Өртү күйүп көзүндө,

Эр өлтүрдүм бүгүн-деп,

Эгер албайт эсине, – делет [1:68], б.а. теңсинбеген, көзүнө илбеген, текеберленген, күнөөлүү, жаман ойлуу душмандарга карата багытталган бала Манасты сыпаттоо, баалоо катары түшүнүү негиздүү. Мындан Манасты жүрөгү мерез, таш боор экен деп түшүнбөө керек.

Калмактар намыстанышып, эр өлгөн айылга жети жүз калмак жыйылып, анын айылы кайда деп, биротоло талоону, түрктөрдү түгөтүүнү белсенишип, чамынышып, акылдашышат. Ал аңгыча катындардын “Баягы Манас дагы бир калмакты өлтүрүптүр” деген ачуу кужулдашкан, чыркыраган үндөрү угулат. Калмактар Жакыптын “айылын талап алмакка” белсенишип, курал-жарактарын даярдашып, таң сүрүлгөндө жолго чыгышат. Кайыңдуу өзөндө кайнап жаткан жылкынын караанын көрүшүп:

“Бу да Жакып малы – деп,

Буйрук бизге баары – деп,

Чабуул коюп калганы,

Эки миңден, бир миңден

Эңшерип тийип айдады, – делет [1:69], жана булардын тополоң-тозун көрүп, жылкычысы Ыйманкул жылга кирип бекинет. Ушул учурда алтайлык калмактар менен манжуулук калмактардын ыркы келишпей, алардын ортосунда чоң чыр чыгат. Анткени, өлгөн эрлер манжуулук калмактан болчу. Ал эми алтайлык калмактар ач көздөнүшүп, сараңдыкка “жеңдиришип”, жылкыларды өздөрүн

көздөй айдай башташат. Буга манжуулуктар нааразылана, өлгөндөр бизден болсо, силерге эмне болду, силерди мында насибинер айдап келди, бай Жакыптын жылкысы аз болгондо сегиз миң, баарын биз алсак, азабын манжуулуктар тартса дейсинер, мындагыларды “Адамсыңбы?!” дебейсинер, же айткан тилге көнбөйсүңөр, өкүмдүгүндү койбойсуңар; биздин башыбызга азаптуу күн түшкөн кезде алтайлык калмактар кунду биз доолабаган соң дешип, бизге сыртын салаары дайын болуп калды деп, айыл башы Атакул айгай салып ийет жана эртенки күндө жашоосун ойлонушуп, алардын “Дөгөн деген башчысы, эл бийлеген жакшысы” бакырып, айдалып бараткан жылкыларды артка кайтарууга жандалбастаганда: Алтайлык келди акырып, Домабил деген башчысы “Токтотпо!” – деп, бакырып [1:70], экөө катуу кайым айтышып кетишип, Домабил атына камчы уруп, “качырып барып Дөгөнгө” айбалта шилтеп, алардын артынан манжуулук жана алтайлык калмактардын ортосунда айгышкан чабышуу башталат. Чабышта Домабил баштаган кол үстөмдүк кылып, аябай мыкаачылыктарын көрсөтүшүп, аларга дагы эки жүз аскер кошулуп, анын жалпы аскери сегиз жүзгө жетип, манжуулуктун баарысы “кара жанын калкалап”, эстери чыгып качышат.

Ал арада түрктөн бай Жакыпка жардамга жөнөгөн кол да жакындап калганын жана “мынча аскер келдик-деп” Жакыпка кабар беришет. Таң атканда бай Жакып болуп башында, Акбалтасы кашында, алтымыш киши аттанышып, “аксакал Жакып шаттанып”, жылкыга бармак болуп, жолго чыгышат.

“Барам ата, мен да!”– деп,

Ак сур бышты токунуп, [1:71], Манас да кошулуп жөнөйт. Жылкынын жайылган жерине барып, Жакып көзүн салып, калмактардын арбын колун көрүп, алар “аламандап ат койсо”, алычагынын жетпестигин түшүнүп: Бадалдуунун оюна, Бай Жакып токтой калганы, – делет [1:71]. Ошол учурда баягы өлгөн Кортуктун Шакум аттуу баласы “уруштан чыгып бөлүнүп”, бай Жакыпка келип, көз жашын көлдөтүп, аттан түшүп, баш уруп: “Алтайлык түпкө жетти – деп, Айылымды талап кетти! – деп, [1:71], болуп жаткан каргашалуу окуянын жөнжайын айтып, алтайлык калмактар биздин силерди аяп жатканыбызды күнөөлөп, бизге кыргын салууну көздөп калышканын даттанып, муактап, сиздерге коңшу, аралаш тууган болоюн, “айылыңа барып коноюн”:

Кокус өлгөн атама

Козунду да албай коёюн!

Ажалдан өлгөн атама,

Албастан кунум коёюн!” – деп жалынып, түзүлгөн оор кырдаалдан чыгууда акылмандыгын көрсөтөт. Ушул убакта Камбардын уулу Айдаркан алты жүз кол менен “байрактары делбиреп” бай Жакыпка көрүнөт жана Жакып айгайлап, бачымырак жүрө койгула,-деп чакырат. Ошентип, “антип-

минтип чогулуп, жети жүз сексен кол болот”:

Ошол колдун ичинде
Ортоктош болгон нойгут бар,
Кызыр чалган Жакыптын
Кызматын көргөн кыргыз бар.
Аркасы тийген найман бар,

коңшулаш жүргөн коңурат, үйүрлөш жүргөн үйшүн бар, аралашкан алчын бар, аргындан Каракожо бар, ата уулудан кошо бар,- деп айтылат [1:72]. Жакып баланын акылдуулук менен айткан муң-зарын туура кабылдап:

Агып жашы бурчактап
Зарлап карап турат-деп, бала бизге:

– Аралаш тууган болом-дейт, Айылыңа келип коном – дейт, Андаңарчы балдар?!-деп, Бай Жакып айтып салганы, – делип, [1:73], Жакып кеңешип, алтайлык калмактар “таңда күнү бизди да, талкалап кетер кокус-деп”, кооптонуусун билдирип аларга чабуул коюуну чечишет. Бул жөнүндө:

Көргүн Манас баланы:
Көк найза колго алганы,
Астындагы сур кунан
Атына камчы салганы
Башка сөзгө карабай,
“Манастап” ураан салганы,
“Манас, Манас, Манас!” – деп,
Ошо жерде баатырын

Чабуул коюп калганы, – делет [1:73] жана “Айгайлаган ызы-чуу, айгай кулак тундуруп, тозонду тоодой сапырып”, Домабил баштаган калмактардын шорун катырышып, кыйла кыргын салышат. Манастын колунун айбатына туралбай, калмактардын жан алакетке түшүп качуусу жана бала Манастын эр жүрөк баатырдыгы төмөндөгүдөй:

Өйдө салып калмактар
Өрүп кетип баратат,
Көрбөгөндү алтайлык
Көрүп кетип баратат.
Астында Манас жаш бала
Баштап кетип баратат,
Карагай найза сүңгүнү
Калмактардын жонуна
Аштап кетип баратат.
Кара жанын жаш Манас
Карыштап кетип баратат,
Астындагы ак сур ат
Арыштап кетип баратат,
Алтайлык качып ар жакка
Жапыстап кетип баратат.
Сегиз жүз келген алтайлык,
Төрөсү өлүп Домабил,
Төрт жүз он үч кишиси
Төгүлүп каны далдайды, – деп сүрөттөлөт

[1:73].

Калмактын эстүүлөрү “Эми оңбойбуз мындан!”-деп билишип, “Асты качып үркүшүп, Алтайды ашып дүргүшүп”, айрымдары колго түшүп, Жакып “Балам, бери токто!”- деп, байрак булгап чакырып, атын чымын-куюн чаап, баласына жетип Манасты токтот-

кон соң: – Андан ары кубалап, Алтайга киши барбады,- делет [1:74]. Кортуктун уулу “Кут болсун, Манас төрөм!”- деп, куттук айтып, ага Жакып атасы кубанып, кайра тартышат. Кыргызда манжуу калмагынан кырк төртү өлүп, алардын өлүгүн жыйнашып, аза күтүшүп, өкүрүп ыйлашканда, аларга казак, кыргыз барышып, кайрат айтышат. Калмактардын карысы, силерге журт, тууган бололу:

Брайыңар артыкча

Көрүнөт жакшы көзгө – деп,

Ынаныңар сөзгө – деп, [1:74] бай Жакыптын кашына баарысы келишип, “Өлүктү кандай кылсак?” – деп акылдашышат. Бала Манас “Баарыңарга эп болсо, Мен бийлеген кеп болсо”, бизди тууган көргүлө да, жерди казып, өлүктү баарын бирдей көмгүлө” дегенде, макул табышып, жерди терең оюшуп, өлүктөрдү көмүшөт. Бай Жакыптын жылкычысын чакырып:

“Кары-куру бээден,

Как баш болгон аттардан

Төрт жүзүн айдап кел-деди.

Атасы өлгөн балага

Арада өлгөн калмакка,

Аларга бөлүп бер!” – деп буюрат [1:74] жана

Жакып жылкысынан жыйырма үчүн алпарып, жыйынга союшуп, казак, кыргыз, калмагы тоюнушуп, жыргап жатып калышат. Жыйында манжуудан келген журтка атасы өлгөн баланы бий көтөрүшөт жана алар алашка тууган болдук деп жар салышат. Бай Жакып көрөгөчтүгүн, камдуулугун көрсөтүп, казак, кыргыздын баарына, баягы Дөгөн карыга да: - Алсаңар менде мал, ар түлүгүм бар, алтын менен зар, барымды менден алгыла, бирок, балама көзүңөрдү сала жүргүлө! – деп аскерге келген адамдарды, бий көтөргөн баланы, баарын бирин койбой жүргүлө деп, өзү баштап айылына алып барып:

Жетимиш үйлүү тууганы

Бүгүн жети жүз колду кондурду,

Жеп-ичкен жактан болтурду, – делип [1:75], эртесинде шашкеде элдин баарын жыйып, аксакалдарына ат мингизип, калгандарынын баарына аруу жакшы тон кийгизип, аман-эсен болгула,- деп, аттандырып кайтарат. Ошол учурда Манастын жашы он бирге чамалаган болот.

Жогоруда баяндалгандардан төмөндөгү тыянактарды чыгаруу мүмкүн: биринчиден, бала Манастын адилетсиз мамилеге каршы турган баёо, таза табияты (мисалы, калмактардын жылкычы Ыйманды басынткан, аны адам катары санабаган мамилеси), алардын күч колдонуусуна жана оройлугуна намыстанып, өздөрүнө жараша күч менен жооп кайтаруусу, коргонуусу; экинчиден, Манаска каршы аттанышкан манжуулук жана алтайлык калмактардын бай Жакыптын жылкыларын бөлүшө албай өз ара чабыша кеткен окуясы, бул, Манастын абдан оор абалга кабылганын туйган, сезген кандайдыр купуялуу, сырдуу күчтөр колдогондой таасир берет; үчүнчүдөн, алтайлык калмактар менен кармашта Манастын баатырдык мүнөзү, сапаты ачык көрүнөт;

төртүнчүдөн, манжуулук баланын, калмактардын карысынын силерге журт, тууган бололук деген өтүнүчтөрүн туура түшүнүп, баалап, кеңешишип, өздөрүнүн бооруна тартуусунан (өткөн мезгилде алардын ар кандай терс, өктөм, тең санабаган мамиле кылып жүргөн кылык-жоруктарына карабастан), аларга мал бөлүп берип, урмат-сый көрсөтүүсүнөн, балама көзүңөрдү сала жүргүлө! – деген суранычынан бала Манастын атасынын көсөмдүгү, кең пейилдүүлүгү, уюштуруучулугу, чыныгы эл башчылык баалуу сапаттарга эгедерлиги көзгө урунат.

Адабияттар:

1. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча [Текст]/КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз.: С.Мусаев.– Б.: Хан-Теңир, 2010.-1840 б.
2. Жамгырчиева Г.Т. “Манас” эпосунда байыркы диний түшүнүктөрдүн архаикалык мотив катары кездешүүсү [Текст]/ Г.Т. Жамгырчиева// Ош: Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы, 2014, №2.-11-15-б.б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст].– Б., 2010.-1460 б.
4. Акмолдоева Ш.Б. “Манас” ааламы / Акад. А.Ч.Какеевдин редакциясы астында Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети. – Бишкек: Илим, 2013.– 160 б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Мамбетакунов Э.М.